

УДК 821.161.3.091«14»

Мяцеліца Кірыл Ігаравіч

аспірант

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі

г. Мінск, Беларусь

Kiryl Miatselitsa

PhD Student

Center for Belarusian Culture,

Language and Literature Researches

the National Academy of Sciences of Belarus

Minsk, Belarus

kmatsel@gmail.com

ВОБРАЗЫ ЎЛАДАРОЎ У «ЛЕТАПІСЦЫ ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ»

У артыкуле аналізуецца мастацкія асаблівасці адлюстравання прадстаўнікоў дынастыі Гедымінавічаў у «Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх» – выдатным помніку беларускай літаратуры XV ст. У прыватнасці, вылучаны спецыфічныя рысы вобразнай сістэмы названага твора, выяўлены асноўныя прынцыпы канструявання вобразаў галоўных герояў. Акрамя таго, аўтарам зроблены шэраг тэксталагічных назіранняў, якія дазваляюць раскрыць новыя семантычныя пласты «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх».

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *«Летапісец вялікіх князёў літоўскіх»; беларуска-літоўскія летапісы; Вялікае Княства Літоўскае; літаратура XV ст.; мастацкі вобраз; літаратурная характарыстыка.*

LITERARY PORTRAITS OF RULERS IN THE “CHRONICLE OF THE GRAND DUKES OF LITHUANIA”

This article examines the literary representation of the Gediminid dynasty in the Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania, a seminal work of 15th-century Belarusian literature. The study identifies the distinct characteristics of the text's system of images and elucidates the core principles behind the construction of its protagonists. Furthermore, the author provides textual insights that uncover new semantic layers within the Chronicle, offering a deeper understanding of its narrative complexity.

Key words: *Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania; Belarusian-Lithuanian chronicles; Grand Duchy of Lithuania; 15th-century literature; literary imagery; literary characterization.*

Складзены ў першай палове XV ст. «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» (далей – «Летапісец») меў выключнае значэнне ў працэсе фарміравання гістарычнай традыцыі і героіка-патрыятычнага дыскурсу ў даўняй беларускай літаратуры. Цэнтральнае месца ў гэтым наратыве займалі ўладары Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) – прадстаўнікі дынастыі Гедымінавічаў, чые летапісныя партрэты надоўга замясцілі ў шырокім уяўленні асобы рэальных князёў. Актуальнасць заяўленай тэмы абумоўлена ўстойлівай грамадскай цікавасцю да вытокаў беларускай дзяржаўнасці і, адпаведна, тых здабыткаў культуры (у тым ліку пісьмовай), якія ляжаць у падмурку нацыянальнай ідэнтычнасці. Акрамя таго, непераходзячую значнасць

для летапісзнаўства мае заўсёды заворстранае пытанне суадносін паміж рэальнасцю і вымыслам у такога кшталту тэкстах. Мэта дадзенага артыкула – выяўленне спецыфікі стварэння вобразаў уладароў у «Летапісцы».

Разглядаемы помнік мае даволі складаную структуру, неаднароднасць якой была ўстаноўлена яшчэ ў другой палове XIX ст. С. Смолькам [1, с. 34–53]. Сучасныя навуковыя веды пра «Летапісец» дазваляюць вылучыць у ім дзве ўмоўныя часткі: асноўную – маналітную хроніку, якая развівае вузкі сюжэт міжусобнай барацьбы за ўладу ў ВКЛ і пачынаецца з пералічэння сыноў Гедыміна, а заканчваецца ўцёкамі Вітаўта з Крэўскага замка (1382)¹, і дадатковую – стылістычна стракатую і значна больш шырокую ў падзейным плане кампіляцыю фрагментаў рознага паходжання, пачаткам якой лічыцца паведамленне пра адпраўку Ягайлам паслоў да Вітаўта, а завяршэннем – апісанне сустрэчы Вітаўта з маскоўскім вялікім князем Васіліем Дзмітрыевічам у Смаленску (1396) [3, с. 97–105]. Аднак па задуме невядомага кампілятара разам гэтыя блокі павінны былі ўтвараць адзіны тэкст, які і неабходна разглядаць у яго выніковай (хай сабе і некалькі «стыхійнай») цэласнасці.

Што датычыцца пытання гістарычнасці «Летапісца», то яно дагэтуль з’яўляецца дыскусійным. Знешняя фактаграфічная дасканаласць і абмежаванасць выяўленчых сродкаў, з дапамогай якіх аформлена хроніка, быццам бы павінны пераконваць у яе дакументальнасці. У той жа час з улікам вылучаных у апошнія гады ў тэксце помніка шматлікіх перыфраз, цытат і запачыненняў з іншых твораў (асобныя кнігі Бібліі, перакладная «Гісторыя Іўдзейскай вайны» Іосіфа Флавія, летапісы, літургічныя тэксты, апокрыфы і інш.) можна казаць пра даволі высокую ступень яго белетрызаванасці і, адпаведна, разглядаць як з’яву мастацка-публіцыстычную (пры ўсёй умоўнасці гэтага вызначэння ў дачыненні да тагачаснай кніжнай славеснасці)². Між тым праз опытку літаратуразнаўства праблема канструявання вобразаў уладароў у «Летапісцы» разглядалася спарадычна. З найбольш важных даследаванняў, у якіх тым ці іншым чынам закраналася гэта пытанне, перш за ўсё варта адзначыць працы Ф. П. Сушыцкага [5], В. А. Чамярыцкага [3], Г. Міцкунайце [6], Ю. М. Мікульскага [7] і інш.

Сціпласць гістарыяграфіі разглядаемай тэмы не ў апошнюю чаргу звязана з тым, што тэкст «Летапісца» ўтрымлівае няшмат канкрэтных апісанняў індывідуальных рыс і асабістых якасцей галоўных герояў, таму даследчыкам помніка даводзіцца мець справу пераважна з ускоснымі характарыстыкамі, выражанымі праз дзеянні персанажаў, перадачу іх маўлення ці дробныя, не заўсёды заўважныя дэталі, якія разам і ствараюць суцэльныя

¹ Першая частка «Летапісца» захвалася ў тым ліку і ў выглядзе асобнага пераклада са старабеларускай на лацінскую мову з загалоўкам «*Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie*» («Паходжанне караля Ягайлы і Вітаўта, князёў Літвы» [2, с. 59–70].

² Як адзначаў Д. С. Ліхачоў, сярэднявечныя аўтары схематызавалі факты ў межах, неабходных для іх лепшага ўспрыняцця чытачом. Пры гэтым некаторыя падзеі наноў інсцэніраваліся і драматызаваліся дыялогамі [4, с. 250].

вобразы Гедымінавічаў. Прычым некаторыя з гэтых контурных партрэтаў нясуць на сабе адбітак структурнай гетэрагеннасці «Летапісца», што праяўляецца ў разнапланавасці, а часам і ў непаслядоўнасці выяўлення адных і тых жа асоб. Тым не менш змест, а таксама мастацкія і тэксталагічныя асаблівасці твора даюць магчымасць скласці хаця б прыблізнае ўяўленне пра семантыку і функцыі вобразаў узгаданых у ім вялікіх князёў літоўскіх.

Своеасаблівым пралогам «Летапісца» з’яўляецца недатаванае паведанне пра размеркаванне Гедыміна зямель паміж сваімі сынамі. Гэты казачны матыў падзелу спадчыны і прыдае дынаміку сюжэту твора (і, як свядома абраны аўтарам пункт адліку, указвае на яго «літаратурную» арганізацыю)¹. Аднак у тэксце адсутнічаюць звесткі пра тое, калі і адкуль з’явіўся сам Гедымін. Яго вобраз пазбаўлены канкрэтных абрысаў: раптоўна ўспыхнуўшы ў якасці пачынальніка дынастыі, ён так жа імгненна згасе ў цемры мінулага. Складана сказаць, з чым звязана абьяквасць храніста да гэтага вялікага князя – банальным недахопам дакладных звестак ці неактуальнасцю на той момант глыбокіх генеалагічных росшукаў і, адпаведна, адсутнасцю неабходнасці ў выбудоўванні абстрактных гістарыясофскіх схем. Дзяржаўную значнасць гэтыя праблемы набылі пасля з’яўлення за межамі ВКЛ першых памфлетаў, у якіх змяшчаліся зневажальныя версіі паходжання Гедыміна. У прыватнасці, ужо прыкладна ў 1412–1413 гг. на тэрыторыі Тэўтонскага ордэна ўзнік твор пад назвай «Summarium von Jagel und Wytaut» («Сумарыум Ягайлы і Вітаўта»), у якім сцвярджалася, нібы Гедымін служыў канюшым князя Віцены [8, с. 94–101]. Так ці інакш Гедымін, які на момант стварэння «Летапісца» быў ужо, відаць, постацю паўлегендарнай, адыгрывае ў творы дзве важныя функцыі – персанажа-трыгера і маркера легітымнасці для сваіх нашчадкаў.

Паводле тэксту, воляй Гедыміна велікакняжацкі сталец у Вільні заняў Яўнут, які неўзабаве стаў ахвярай змовы ўласных братоў – Альгерда і Кейстута. Гісторыя змяшчэння Яўнута апісана ў «Летапісцы» без падрабязнасцей, але яе крыху іранічны тон паказвае непаважлівае стаўленне храніста да апальнага вялікага князя. Нагода для інтрыг Альгерда і Кейстута пададзена ў помніку максімальна цьмяна – Яўнут наўпрост «не *полюбілся*»² ім. Падчас перавароту Яўнут здолеў уцячы, але, хаваючыся ад пераследу, «*озябеть в ноги*» і ў такім стане быў схоплены, дастаўлены да Кейстута і пасаджаны «за *сторожю*». Пазбягаючы адкрыта негатыўных характарыстык, храніст праз гэты прыніжальны для зрынутага ўладара падзейны ланцужок (уцёкі – сховы – атрыманне недзеяздольнасці праз недарэчны збег

¹ Г. Міцкунайце бачыць у прадстаўленні радаводу пратаганіста «Летапісца» (Вітаўта) ад яго дзеда (Гедыміна) наследаванне «традыцыі рускага летапісання» [6, р. 25].

² Тут і далей, калі не агаворана іншае, тэкст «Летапісца» цытуецца паводле Супрасльскага спісу, апублікаванага ў 35-м томе Поўнага збору рускіх летапісаў [9, с. 61–66].

абставін) малюе маладушнасць і слабасць Яўнута, нявартую вялікага князя. Пасля таго, як Альгерд і Кейстут падзялілі паміж сабой уладу, іх нешчаслівы брат у якасці суцяшэння атрымаў ва ўдзел Заслаўе. Пасля гэтага імя Яўнута, чыё ўладаранне выглядае гістарычнай недарэчнасцю, пакідае старонкі «Летапісца». У пэўным сэнсе ў вобразе гэтага няўдалага правіцеля ўвасобілася адна з ідэалагічных устаноў твора – няздольны адстаяць свае правы ўладар асуджаны на забыццё. Аднак далейшыя падзеі хронікі прымушаюць паставіцца да эпизоду з Яўнутаў іначэй: па меры разгортвання сюжэта гэты казус пачынае успрымаецца як небяспечны прэцэдэнт.

У процілеглым плане прадстаўлены Альгерд і Кейстут, постаці якіх неадрыўна звязаны, а узаемаадносіны паказаны ледзь не ідылічна. Ад самага пачатку ў «Летапісцы» паведамляецца, што яны жылі «*во великои любви и милости и в ласце*» і потым, пасля перавароту, дамовіліся (пры фармальным вяршэнстве Альгерда) «*не мыслити лихомъ никому же никого*», а ўсе здабытыя гарады і землі «*делити наполю*». Князі-суправіцелі ўхвалілі кандыдатуры любімых сыноў у якасці сваіх пераемнікаў: Альгерд – Ягайлу, Кейстут – Вітаўта. У такой ціхамірнай згодзе яны, па словах храніста (магчыма, тэндэнцыйных [10, с. 8]), княжылі «*до живота своего*». Аднак асоба Альгерда ў гэтым дуумвіраце свядома адсунута на другі план. Калі Кейстут ва ўрыўку пра звяржэнне Яўнута выглядае ініцыятыўным і энергічным лідарам, які заняў з войскам Вільню і без пакут сумлення паланіў брата, то пра Альгерда сказана, што ён «*не поспел к тому року*». Абставіны спазнення не раскрываюцца, але ў гэтай недагаворцы адчуваюцца намёкі калі не на нерашучасць, то як мінімум на асцярожнасць Альгерда (ён «*борздо поспешить*» у Вільню, толькі пасля таго як даведаўся, што справа зроблена). Акрамя таго, у «Летапісцы» падкрэсліваецца, што Кейстут дабраахвотна адмовіўся ад вярхоўнай улады і велікадушна «*посади*» Альгерда на велікакняжацкі сталец (а потым пачаў «*держати*» і Ягайлу). Такая заостраная звышувала храніста да асобы Кейстута прадыхавана жаданнем абгрунтаваць правы Вітаўта на вялікае княжанне праз наўмыснае выпінанне выключнага палажэння яго бацькі [3, с. 107–108]. Таму не дзіўна, што ў помніку ўвогуле ніяк не адлюстравана багатае на падзеі і здзяйсненні панаванне Альгерда. Напрыклад, замоўчваюцца і прыжыццёвыя амбіцыі Альгерда, які ў пэўны момант нават стаў тытулаваць сябе «царом» [11, с. 95–97].

У цэлым, вобраз Альгерда ў «Летапісцы» не вылучаецца выразнасцю – у рэчышчы асноўнага сюжэта яго фігура з’яўляецца другаснай. Для храніста ён перш за ўсё аб’ект этыкетнага шанавання – памерлы законны ўладар (пройдзе час, і Вітаўт зойме «*стол дяди своего*» і «*отца своего*»¹) і, галоўнае, «*королев отец*» (акцэнт на гэтым зроблены двойчы). Лёгкім папрокам Альгерду выступае хіба толькі згадка пра яго спрыянне ўзвышэнню Вайдылы –

¹ Цыт. па Віленскім спісе з 35-га тома Поўнага збору рускіх летапісаў [9, с. 85–90]. У Супрасльскім спісе ў гэтым месцы лакуна.

першапачаткова чалавека нізкага сацыяльнага статусу, чые амбіцыі, на перакананне ананімнага аўтара, сталі каталізатарам цэнтральнага канфлікту твора.

Хаця пасля смерці Альгерда сталец у Вільні заняў Ягайла (гэтак жа намінальна, як і яго бацька, па версіі складальніка «Летапісца»), менавіта Кейстут стаў патрыярхам вялікай велікакняжацкай сям'і, яе найбольш уплывовым прадстаўніком і захавальнікам традыцый – той самай «старыны» Гедыміна. Персаніфікаваным увасабленнем «старыны» (заснаванай на прынцыпах непарушнасці звычаяў і парадкаў універсальнай каштоўнасці тагачасных людзей [12, с. 63–76]) і паказаны ў творы Кейстут. Яго галоўныя клопаты – абарона «*отчины*», а таксама ўмацаванне і падтрыманне аўтарытэту свайго роду. Паказальна, што ён разгневаўся, даведаўшыся пра намер Ягайлы аддаць сваю сястру Марыю замуж за Вайдылу – ужо баярына, але «*паробка невольного*» і «*холопа*» па паходжанні, як грэбліва адзначае храніст¹. Шлюб прадстаўніцы дынастыі Гедымінавічаў з чалавекам нерадавітым – выпадак экстраардынарны (і, дарэчы, адзіны вядомы [13, р. 23]). Згадка пра яго дадае ў тэкст элемент сацыяльнай напружанасці і праводзіць яшчэ адну кантрасную лінію: з аднаго боку паміж Альгердам і Ягайлам, з другога – паміж Кейстутам і Вітаўтам. Вузкасаслоўны кансерватызм апошніх у вачах храніста з'яўляўся безумоўнай цнотай.

Але, акрамя мезальянсу, складальнік «Летапісца» прыпісвае Вайдылу яшчэ і намер захапіць уладанні Кейстута. Былы халоп – ключавая фігура маштабнай змовы, арганізаванай Ягайлам у саюзе з крыжакамі супраць свайго дзядзькі. Прычым у тэксце не тлумачыцца, што падштурхнула маладога вялікага князя на радыкальны крок: жаданне пазбавіцца ад задушлівай апекі ці згубны ўплыў Вайдылы. Праўда, тут аўтара помнікі нельга папракнуць у непаслядоўнасці – раней ён таксама не стаў факусіравацца на прычынах адхілення ад улады Яўнута. У любым выпадку, даведаўшыся пра змову, Кейстут зноў праявіў рашучасць: паўторна захапіў Вільню і заняў, цяпер ужо для сябе, велікакняжацкі сталец. Ягайлу, які даў слова «*у воли его быти во всем*» і больш не выступаць супраць, ён літасціва адпусціў і нават вярнуў яму вотчынныя землі (Крэва і Віцебск). У гэтым месцы твора Кейстут дасягнуў апагею свайго «летапіснага» жыцця. Далей храніст, хацеў ён таго ці не, скрупулёзна перадаў, як няўмольны фатум усё ж насціг старога ўладара.

Падчас ваеннай выправы на Ноўгарад-Северскі супраць князя Карыбута Кейстут загадаў павесіць Вайдылу і выклікаў Ягайлу для ўдзелу ў паходзе. Але імпульсіўнасць вялікага князя справакавала Ягайлу на мяцеж. Напярэдадні вырашальнай бітвы Кейстут разам з Вітаўтам адправіліся на перамовы ў лагер Ягайлы, а адтуль у Вільню, дзе, нягледзячы на гарантаваную

¹ На думку С. К. Роўэла, звесткі «Летапісца» пра паходжанне Вайдылы з'яўляюцца тэндэнцыйнымі [13, р. 21–22].

ім недатыкальнасць, былі вераломна захоплены¹. Гэты ўрывак – найбольш драматычны і псіхалагічна напружаны ва ўсім творы. Нарастаючая трывожнасць эпизоду перадаецца праз дыялогі герояў і паступовае павышэнне статусу паручальнікаў: спачатку бяспеку Кейстута і Вітаўта абяцаюць «*князи и бояре*», потым – Скіргайла і, нарэшце, сам Ягайла. Крыху павагаўшыся, Кейстут чарговы раз паверыў пляменніку і ў выніку, паводле «Летапісца», быў задушаны яго слугамі ў Крэўскім замку.

Дзіўная, як падаецца на першы погляд, даверлівасць Кейстута яскрава адлюстроўвае адну з прыкмет «старыны» – абыхавасць да пісьмовай фіксацыі дамоўленасцей на карысць пацверджаных пэўнымі рытуаламі вусных пагадненняў [12, с. 37–59]. Апісанне аднаго з такіх рытуалаў, прычым з удзелам Кейстута, захавалася ў Дубніцкай хроніцы – кампілятыўным помніку венгерскай гістарыяграфіі XV ст. (асобныя яе часткі былі створаны раней). Крыніца паведамляе, што ў 1351 г. уладар ВКЛ пацвердзіў дамоўленасць з венгерскім каралём Лаяшам I праз клятву на крыві быка і прамаўленне язычніцкага заклёну [14, с. 76–79]. Як вынікае з аднаго напісанага відавочцам ордэнскага манускрыпта, падобны абрад Кейстут таксама правёў у Вільні пасля звяржэння Ягайлы ў 1381 г. [2, с. 416–417]. Падзейная канва «Летапісца» зафіксавала момант, калі маўленае князем слова пачало саступаць у сваёй значнасці грамаце, замацаванай гербавай пячаткай (Ягайла ўжо ведаў кошт афіцыйнаму дакументу). Таму ў пэўным сэнсе гвалтоўная смерць Кейстута пазначыла канец старога парадку². Яго трагічны і мужны вобраз стаў сімвалам патрыятызму (храніст асабліва вылучае бескампраміснасць уладара ў дачыненні да крыжакоў), рыцарскага гонару і цвёрдай прынцыповасці.

Мадэлі ідэальных узаемаадносін паміж Альгердам і Кейстутам проціпастаўлены канфлікт іх атожылкаў – Ягайлы і Вітаўта. Малодшыя Гедымінавічы спачатку таксама жылі «*во великои дружьбѣ*», але ўсё змянілася са смерцю Альгерда. Яго сын – найбольш супярэчлівы герой «Летапісца»: узурпатар, крывадушны і помслівы інтрыган, але адначасова разважлівы і валявы ўладар, які з атрыманням каралеўскай кароны ўзняўся на адну з найвышэйшых прыступак феадальнай іерархіі. І зноў, нібы сэнсавы камертон, узгадваецца эпизод з Яўнутама – апынуўшыся ў падобнай сітуацыі, Ягайла не схіліў галавы перад Кейстутам і Вітаўтам, атрымаўшы значна больш за велікакняжацкі сталец. Калі ў першай частцы «Летапісца» вобраз Ягайлы пададзены ў негатыўным ключы, то ў другой, дзе апісваецца падзеі, што адбыліся пасля іх з Вітаўтам замірэння, гэты эмацыянальны накал знікае. Ад моманту хрышчэння і каранацыі Ягайла амаль не называецца

¹ Іншыя версіі падзей перадаюць «Новая пруская хроніка» Віганда Марбургскага, «Торуньскія аналы» і «Хроніка» Яна з Чарнкова.

² Сімвалам «залатога веку» адразу пасля сваёй смерці ў 1430 г. стаў і яго сын Вітаўт [6, р. 122–125].

ў «Летапісцы» па імені і пазначаецца проста «каралём». Тытул вывеў Ягайлу з-пад маральнай юрысдыкцыі храніста і ўзняў над асноўным сюжэтам твора, які стаў цесным для яго новага «палітычнага цела» (у вызначэнні Э. Кантаровіча).

Звернем увагу, што ў другой частцы помніка (складзенай, відаць, духоўнай асобай праваслаўнага веравызнання) пачынаюць дзейнічаць ірацыянальныя, боскія сілы, што ўмешваюцца ў хаду падзей як прама, так і сімвалічна – праз нябеснае заступніцтва. Характэрна, што ў першай частцы твора ў гэтым кантэксце можна згадаць толькі фразу «*Бог нас остерегл*», якую аўтар уклаў у вусны двух на той момант язычнікаў – Кейстута і Вітаўта. Але цяпер усе ўладары ВКЛ – хрысціяне, а значыць іх учынкі разглядаюцца з пазіцыі адпаведных этычных нормаў. Нягледзячы на канфесійныя нюансы, хрышчэнне Ягайлы і іншых князёў з’яўляецца для храніста кропкай адліку сапраўднай, асвятчонай крыжам гісторыі, што праявілася ў тым ліку і ва ўскладненні хранатопа: геаграфія твора рэзка пашыраецца, а час, страціўшы лінейнасць, расслаіваецца на некалькі тэмпаральных пластоў. Храніст то звяртаецца да гістарычных аналогій, то пераносіць чытача ва ўласны час, то зноў вяртаецца да асноўнага аповеду. Такая шматмернасць у выяўленні часу – звычайная з’ява для сярэднявечных твораў [4, с. 268–270]. Аднак неабходна адзначыць, што тэкст «Летапісца» ўтрымлівае важную дэталю: Ягайла «*принял крещения старого Рима*» не ў выніку сакральнага натхнення, а зыходзячы з практычнага разліку – пасля таго, як параіўся з маці і «*братиею своєю*». Але нават такое выпушчанае ўтылітарнымі разважанымі хрышчэнне даравала летапіснаму Ягайлу яго грахі.

Галоўным жа героем «Летапісца», безумоўна, з’яўляецца Вітаўт, палітычнаму сталенню і гартаванню якога, па-сутнасці, і прысвечана хроніка ў сваім паўнакроўным, непарыўным выглядзе. Пры гэтым яго вобраз не залакіраваны напышлівымі эпітэтамі¹. Некаторыя эпізоды з удзелам Вітаўта ўвогуле дапускаюць дваістае трактаванне і сёння, праз стагоддзі, могуць выглядаць кампраметуючымі: пошук дапамогі ў крыжакоў (тое, чым Кейстут папракаў Ягайлу), ганебныя ўцёкі ў жаночым адзенні (з Яўнута кпілі за звычайны пабег), замірэнне з забойцам свайго бацькі (у той час, як Ягайла жорстка адпомсціў за «халопа» Вайдылу). Аднак з дапамогай такога кшталту супярэчнасцей храніст здолеў паказаць Вітаўта жывым чалавекам са сваімі перажываннямі, сумневамі і душэўнымі ваганнямі.

Сярод іншых вялікіх князёў з «Летапісца» Вітаўт вылучаецца яшчэ і тым, што ён – уладар большасці, бо яго ўзыходжанню на велікакняжацкі сталец узрадавалася «*вся земля Литовская и Руская*»². Зразумела, што гэтыя словы адлюстроўваюць не ўсеагульную народную радасць (дэмас, маўклівая

¹ На стрыманасць ацэнак Вітаўта ў ранніх помніках беларуска-літоўскага летапісання звярнуў увагу Ю. М. Мікульскі [7].

² Цыт. па Віленскім спісе.

большасць, рэдка мае суб'ектнасць у летапісах), а кампрамісную згоду эліт ВКЛ, якія яшчэ не бачылі ў Вітаўце пагрозы для сваіх вольнасцей. Ён, паводле хронікі, на шляху да ўлады і сапраўды прымаў важныя рашэнні пасля таго, як папярэдне *«совѣт сътвори»*¹ з князямі і баярамі. Аднак даволі хутка на фоне гэтага феадальнага плюралізму сталі праяўляцца зусім іншыя тэндэнцыі. Уціхамірванне і ліквідацыя Вітаўтам удзельных княстваў паддзены ў хроніцы ланцугом карных паходаў, беглае апісанне якіх фарсіруе апавядальны тэмп *«Летапісца»*, набліжаючы тэкст да лагічнага фіналу. Марудная, запаволеная плынь падзей той часткі помніка, у якой абражаны і пазбаўлены належнай яму спадчыны Вітаўт змагаецца за свае правы з Ягайлам, змяняецца дынамічным аповедам пра тое, як сын Кейстута паслядоўна падпарадкоўвае сабе ганарлівых сваякоў, мяцежных князёў і суседнія княствы. Апагеем славы Вітаўта прадстаўлены заключны эпізод помніка: сустрэча ў Смаленску з маскоўскім вялікім князем Васіліем Дзмітрыевічам. Пасля этыкетнага абмену каштоўнымі дарамі ўчарашні прыніжаны выгнаннік велічна адпускае з мірам уладара магутнай Маскоўскай дзяржавы. У гэты ўрачысты момант храніст пакідае Вітаўта ў зеніце славы – усё ў яго дзяржаве цяпер робіцца *«Божиею помощию»* і *«великого князя повелением»*.

Ёсць, аднак, сярод герояў *«Летапісца»* яшчэ адзін Гедымінавіч, без якога галерэя партрэтаў уладароў ВКЛ была б няпоўнай – Скіргайла Альгердавіч. Яго вобраз выразна вылучаецца сваёй маляўнічасцю і падрабязнасцю. Больш за тое, толькі ён удастоены з боку храніста выразнай станоўчай ацэнкі. Але і ў выпадку з вобразам Скіргайлы не абышлося без амбівалентнасці, абумоўленай кампазіцыйнымі адметнасцямі твора. Спачатку ён прадстаўлены ў якасці правай, бязлітасна караючай рукі свайго брата Ягайлы. Менавіта Скіргайлу належыць ключавая роля ў падмане і паланенні Кейстута і Вітаўта. Таму маральную адказнасць за гэта вераломства і наступнае забойства Кейстута ў роўнай ступені падзяляюць абодва браты Альгердавічы.

Аднак у другой частцы *«Летапісца»* вобраз Скіргайлы пад прамым храніста зазнаў пэўныя змены, якія найбольш яскрава адлюстраваны ў фрагменце помніка, прысвечаным ваеннай выправе Гедымінавічаў на смаленскага князя Святаслава Іванавіча, прадстаўленага абсалютным ліхадзеем і катам (ён нават параўноўваецца з такімі адмоўнымі асобамі сусветнай гісторыі, як сірыйскі цар Антыёх IV Епіфан і рымскі імператар Юліян Адступнік). Цікава, што рэпутацыю ворага хрысціян Святаслаў заслужыў яшчэ раней. Вядома датаваная 1370 г. грамата канстанцінопальскага патрыярха Філафея, у якой ён адлучае Святаслава ад царквы за парушэнне клятвы і выступленне разам з язычнікам Альгердам супраць маскоўскага князя Дзмітрыя Іванавіча. Прычым некаторыя звароты з гэтага дакумента знаходзяць паралелі ў разглядаемым фрагменце *«Летапісца»* [15, прил., стб. 121–124].

¹ Цыт. па Віленскім спісе.

Падначаленае Святаславу войска адзначылася жудасным гвалтам (на які «*бысть Богу мерзко зрѣти*»¹) над мірным насельніцтвам у паўночна-ўсходніх землях ВКЛ. Атрымаўшы весткі пра злачынствы смаленцаў, Скіргайла «*зъжалився*» і разам з Вітаўтам і «*братею своею*» выступіў у паход. Абодва князі паказаны ў творы правадырамі гэтай выправы, але постаць Вітаўта ў дадзеным выпадку не вельмі цікавіць храніста, уся яго ўвага засяроджана на Скіргайле, які – дабрадзеіны, багабоязны і міласэрны ўладар – паўстае поўнай процілегласцю жорсткаму і крыважэрнаму Святаславу [5, с. 324]. Яскравым мастацкім штрыхом да вобразу Скіргайлы з’яўляецца сентыментальны эпізод, калі ён пасля бітвы знаходзіць сярод палеглых параненага князя Юрыя (сына загінуўшага Святаслава), вылучвае яго («*нача лечити многы лѣкарствы*») і адвозіць да маці ў Смаленск, дзе садзіць на княжанне.

Такую пільную ўвагу складальніка помніка да Скіргайлы можна патлумачыць тым, што ўзгаданы фрагмент мае пазалетапіснае паходжанне і ў сваім першапачатковым выглядзе ўяўляў сабой нейкі твор панегірычнага характару, прысвечаны гэтаму князю. Адным з верагодных рудыментаў гэтага гіпатэтычнага тэксту з’яўляецца адначасовае пазначэнне Скіргайлы і Вітаўта вялікімі князямі, якое захавалася ў некаторых спісах «Летапісца». Скіргайла ў якасці намесніка Ягайлы ў ВКЛ меў такі статус² у 1386–1392 гг., пасля чаго, па выніках Востраўскага пагаднення 1392 г., ён паступова замацаваўся за Вітаўтам, які на момант апісаных падзей імянаваўся проста князем. Верагодна, велікакняжацкі статус Вітаўта (а магчыма, і частка згадак пра яго самога) з’явіўся ў разглядаемым эпізодзе пасля рэдактарскай праўкі невядомага зыходнага твора, архетып якога быў складзены ў часы намесніцтва Скіргайлы [17, с. 113–115].

Пасля атрымання Ягайлам каралеўскай кароны Скіргайла стаў галоўнай перашкодай Вітаўта на шляху да ўлады ў ВКЛ. Перамогу ў гэтай доўгай і крывавай барацьбе атрымаў сын Кейстута. Як адзначыў храніст, Ягайла і Скіргайла былі вымушаны саступіць, бо «*вже невозьможно удержати земли Литовьскыя пред великим князем Витовтом*». Між тым, часткова паўтарыўшы лёс Яўнута, Скіргайла не знік з твора – скарыўшыся, ён стаў верным паплечнікам новага ўладара. Але такая пакора асэнсоўваецца храністам ужо ў рэлігійным ключы.

Яго сімпатыі да Скіргайлы адлюстраваліся ў прысвечаным яму некралагічным урыўку (таксама ўстаўным [5, с. 156–158]). Падрабязна перадаўшы акалічнасці атручвання князя ў Кіеве і цырымонію яго пахавання, няшчыры на пахвалу кніжнік не пашкадаваў цёплых слоў для памерлага ўладара («*чюдныи князь*», «*добрыи*»). Такое пранікненае спачуванне верагодна звя-

¹ Цытаты з разглядаемага фрагмента «Летапісца» даюцца па Віленскім спісе, у якім захаваўся яе бліжэйшы да пратографа варыянт.

² У дадзеным выпадку маецца на ўвазе не афіцыйны тытул, а адпаведнае яму палажэнне першага сярод роўных. Менавіта *princeps dominus* (першым ўладаром) намінуецца Скіргайла ў акце 1386 г., якім Ягайла афіцыйна вызначае яго сваім намеснікам у ВКЛ 16, с. 9].

зана з тым, што для праваслаўнага храніста Скіргайла з'яўляўся сімвалам адданасці сваёй веры – прыняўшы праваслаўе, ён, у адрозненне ад іншых князёў, не здрадзіў яму да смерці [3, с. 102]. Унікальным вобраз Скіргайлы ў «Летапісцы» робіць яшчэ і тое, што з усіх Гедымінавічаў хронікі толькі ён адпавядае традыцыйнаму для рускіх летапісаў трафарэтнаму тыпу ідэальнага князя, што паказвае арыентацыю аўтара адпаведных фрагментаў на пэўныя кніжныя крыніцы (летапісныя тэксты): уладар абараняе сваю зямлю, памятае пра Бога, звяртаецца да яго з малітвай напярэдадні бітвы, цытуе біблейскія тэксты і імкнецца да выкаранення грахоў.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што хаця вялікім князям у «Летапісцы» і ўласціва індывідуальнасць, іх вобразы не столькі адлюстроўваюць дакладныя факты жыццёвага шляху канкрэтных гістарычных дзеячаў, колькі раскрываюць упісаныя ў адно тэматычнае кола схематычна маркіраваныя падзеі і з'явы. «Летапісец» – гэта не сукупнасць персанаграфічных матэрыялаў, а па-мастацку арганізаванае і ідэалагічна абгрунтаванае апавяданне, у якім няма ізаляваных сюжэтных ліній. І ў гэтым сэнсе нельга не звярнуць увагу яшчэ і на такую асаблівасць твора, як адсутнасць характэрных для некаторых сінхронных рускіх летапісаў своеасаблівых «лірычных» адступленняў (апісанні прыроды, войскаў і г. д.), якія тармазілі б сюжэтнае дзеянне. З усяго гэтага вынікае асноўны прынцып паказу і ацэнкі ўладароў – пераважна праз іх учынкi. Але лаканізм у выяўленні князёў (акрамя Скіргайлы) варта тлумачыць не беднасцю літаратурнага майстэрства храніста, а лагічным вынікам вырашэння канкрэтных задач, што стаялі перад ім: давесці праз апісанне пэўных прэцэдэнтаў законнасць увакняжання Вітаўта, а таксама паказаць нястрымны рост яго магутнасці. Наступным крокам па гларыфікацыі вялікага князя стала «Пахвала Вітаўту» (1428), якая ў сваёй другой рэдакцыі (1430-я гг.) была пашырана да аб'ёмастага, перанасычанага тропамі панегірыка. Што датычыцца іншых Гедымінавічаў, то пад ціскам палітычных абставін наданнем рэльефнасці іх вобразам прыйшлося ў XVI ст. займацца ўжо складальнікам другога і трэцяга беларуска-літоўскіх летапісных зводаў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Smolka, S.* Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny / S. Smolka // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały filologiczny i historyczno-filozoficzny. – Kraków : Nakładem Akademii umiejętności, 1890. – Т. 8. – S. 1–55.
2. *Лицкевич, О. В.* «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора / О. В. Лицкевич. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2019. – 928 с.
3. *Чамярыцкі, В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 192 с.

4. *Лихачев, Д. С.* Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. – 3-е изд. – М. : Наука, 1970. – 360 с.
5. *Сушицький, Т. П.* Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч. II / Т. П. Сушицький // Праці з історії письменства давньої України. – Київ : Друк. Всеукр. Акад. Наук, 1929. – Т. 1 – IX с. – С. 137–404.
6. *Mickūnaitė, G.* Making a Great Ruler : Grand Duke Vytautas Of Lithuania / G. Mickūnaitė. – Budapest : Central European University Press, 2006. – 341 p.
7. *Мікульскі, Ю. М.* Князь Вітаўт вачыма нашых продкаў: стаўленне рускага насельніцтва ВКЛ да літоўскага гаспадара / Ю. М. Мікульскі // Беларуская думка. – 2012. – № 2. – С. 93–99.
8. *Ліцкевіч, А. У.* «Сумарыум Ягайлы і Вітаўта» / А. У. Ліцкевіч // Беларуская думка. – 2009. – № 11. – С. 94–101.
9. Полное собрание русских летописей / сост., ред. и авт. предисл. Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские. – 308 с.
10. *Kolankowski, L.* / Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów / L. Kolankowski. – Warszawa : Kasa im. Mianowskiego, 1930. – Т. 1 : 1377–1499. – IX, 474 s.
11. *Риер, Я. А.* Правитель и общество на белорусских землях в XIII – первой трети XV в.: основные механизмы политогенеза, легитимизации и сакрализации власти / Я. А. Риер. – Могилёв : МГУ, 2020. – 252 с.
12. *Груша, А. И.* Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.) / А. И. Груша. – М. ; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2019. – 608 с.
13. *Rowell, S. C.* Pious Princesses or the Daughters of Belial : Pagan Lithuanian Dynastic Diplomacy, 1279–1423 / S. C. Rowell // Medieval Prosopography. – 1994. – Vol. 15, № 1. – P. 3–79.
14. *Mierzyński, A.* Źródła do mytologii litewskiej : w 2 cz. / A. Mierzyński. – Warszawa : Druk Kowalewskiego ; Druk. Szymanowskiego, 1892–1896. – Cz. 2 : Wiek XIV i XV. – 1896. – II, 154 s.
15. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией : в 39 т. – СПб., 1872–1927. – Т. 6 : Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. (памятники XI–XV вв.). – СПб. : Тип. Императорской Академии наук, 1880. – IV с., XX, 930, 316, 70 стб.
16. Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / ukl. : S. Kutrzeba, W. Semkowicz. – Kraków : Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1932. – LVI, 570 s.
17. *Мяцеліца, К. І.* «Аповесць пра паход князёў Скіргайлы і Вітаўта на Смаленск»: сюжэт, матывы, вобразы / К. І. Мяцеліца // «Высокія арбіты грамадзянскасці» : гісторыя, лёс, асоба (да 80-годдзя члена-карэспандэнта НАН Беларусі С. С. Лаўшука) : зб. навук. арт. / уклад. А. А. Бараноўскі. – Мінск : Бел. навука, 2025. – С. 108–115.

Паступіла ў рэдакцыю 01.06.2026